

Kampa a malostranský potok v raně středověkém osídlení pražského podhradí

Když kancléř Gervasius usadil v pražském podhradí rytíře špitálního řádu sv. Jana, připsal jim Vladislav II. někdy mezi lety 1158–1169 pozemky při řece vymezené čtyřmi cestami a „vodu k rybaření a jinému užitku od hořejší části níže položeného ostrova až k mostu“.¹ Není vcelku pochyby, že oním nejmenovaným ostrovem je Kampa a vodou propůjčenou konventu k užívání Rožmberská strouha, později známá jako Čertovka. Maltézská zakládací listina je tedy nejstarší písemnou zprávou o Kampě a výslovně ji označuje za ostrov.

Původem Čertovky se okrajově zabýval i geologický průzkum a pokládal ji za uměle upravený zbytek starého vltavského ramene,² které kdysi zabíhalo velkým obloukem až pod úpatí hradního ostrohu. Řeka si ještě v pleistocénu stabilizovala své řečiště východněji v mírnějším oblouku a obě její ramena odděloval písčité náplav, dosahující výšky 182,4 až 183,4 m n. m., tedy jen něco málo nad tehdejší hladinu. Staré rameno se postupně zanášelo humózními bahnitými náplavami. V pozdějších časech zaplněné mrtvé řečiště i s někdejší ostrovem mezi oběma vltavskými rameny překryly hlinitopísčité akumulace o mocnosti 2 až 4 m, jež vytvořily podél malostranského pobřeží široké pásmo dosahující zhruba až po východní hranu Kampy. Do těchto sedimentů se zařezává koryto Čertovky a zasahuje svým dnem do bahnitých jílovitopísčitých výplní starého vltavského ramene. Poloha Čertovky v této půdní struktuře a její nápadná návaznost na trasu mrtvého říčního koryta vedly k názoru, že šlo o uměle vyhloubenou strouhu.

Výklad o mlýnském náhonu, dosud obecně přijímaný,³ nepostačuje však uspokojivě vysvětlit některé nesrovnalosti, jež se vybavují při hlubším zkoumání. Je to předně otázka funkce náhonu, neboť jeho spád shodný s tokem Vltavy nijak nezvyšoval hnací sílu vody a jednalo by se tedy o dílo zcela neefektivní a bezúčelné. Strouha mohla plnit funkci jen tehdy, pokud by se jejím výkopem dosáhlo zrychlení průtoku vody, nespíše stavbou pevného jezu na řece, ale k tomu podle dosavadních znalostí došlo až ve 13. století.⁴ Náhon je účelové zařízení sloužící zpravidla k pohonu mlýna a dispozice s vodotečí by musely řešit i jeho další provoz, avšak johanitská zakládací listina se o ničem takovém nezmiňuje. Tyto okolnosti zpochybňují existenci umělého vodního díla při malostranském pobřeží v době zakládání maltézského kláštera a zdá se, že šlo přece jen o přírodní vodoteč a skutečný ostrov.

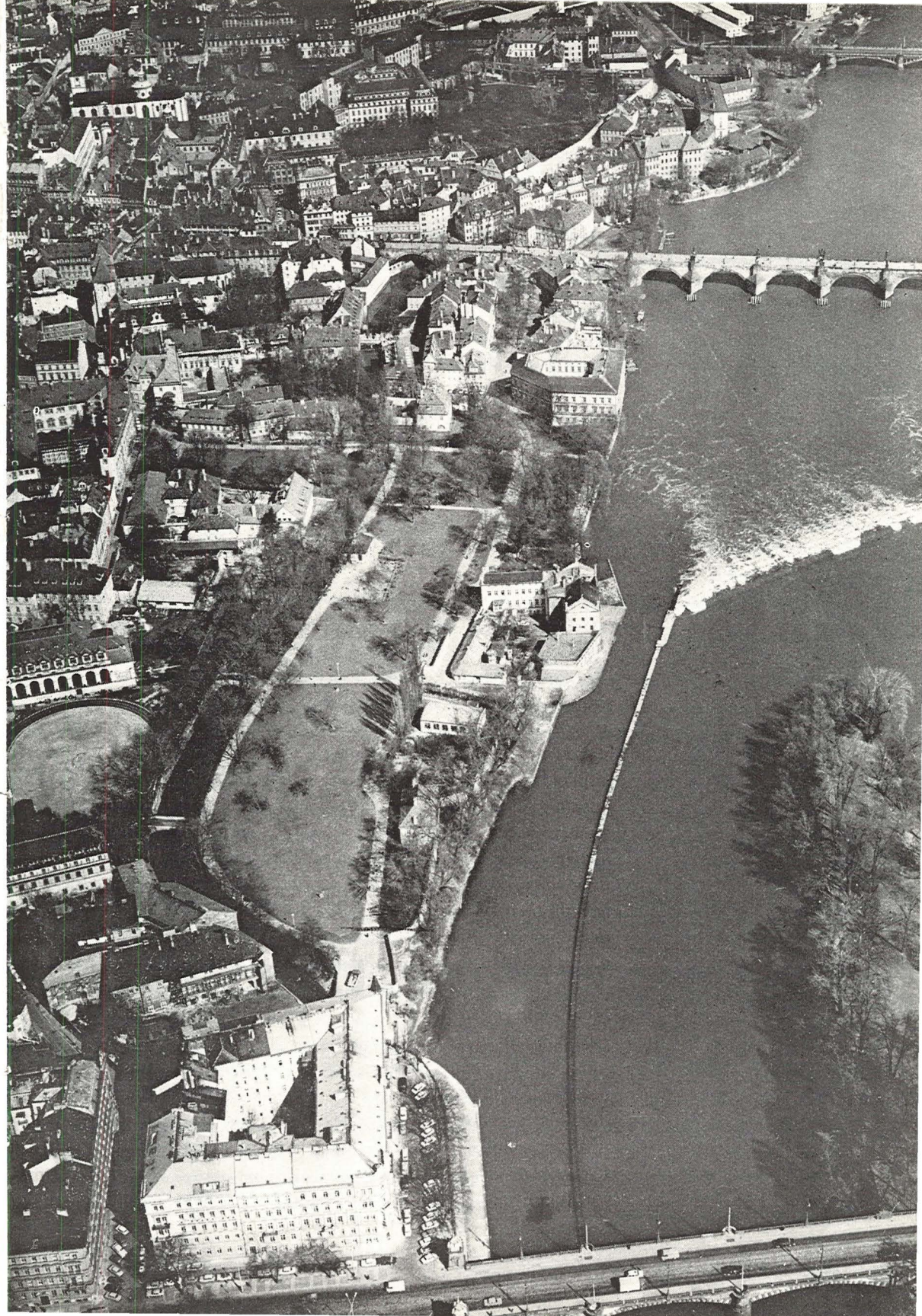
Původ některých ostrovů se vysvětluje zvýšeným hromaděním písků a drobných štěrků za vzduté vody po postavení pevných jezů,⁵ případně akumulacemi z přehloubeného výmolu pod jezem doplňovanými transporty přenesenými přes hřeben jezu za zvýšených vod. Mezi

tyto ostrovy nelze Kampu řadit; jednak proto, že její existence je doložena před vybudováním pevných jezů na Vltavě, jednak pro strukturu hlinitopísčitých sedimentů, jež překrývají nejen Kampu, ale i levé pobřeží Čertovky a naznačují složitější původ.

Nabízí se zde analogie s jiným ostrovem zmiňovaným rovněž písemnými prameny⁶ a doloženým před několika lety Ladislavem Hrdličkou při výzkumu staveniště metra na Klárově.⁷ Šlo o ostrov obdobně situovaný při malostranském břehu v ústí potoka Brusnice. Na jeho vytvoření měla Brusnice zřejmě hlavní podíl, když se její vody po rychlém spádu z břevnovské pláně dostaly do vltavského údolí, kde náhle poklesla transportační činnost a došlo k ukládání splavenin. Jejich hromadění vychylovalo koryto potoka do strany a překládalo postupně jeho ústí proti směru říčního toku.⁸ Vltava se na tom také zřejmě podílela za velkých vod, kdy zaplavila i polohy, jež za běžných povodní zůstávaly bezpečné. Povodně mají charakteristický průběh, rychle začínají a zvolna doznívají. Zanechávají po sobě souvislý náplav, jenž s každou další velkou vodou narůstá v plošné, vodorovně strukturované souvrství, které zhruba stejnoměrně překrývá celé inundační území.⁹ Podél Čertovky projevují se však tyto plošné laminace jen v některých polohách, kde sedimenty vltavských katastrofálních vod vyrovnávaly akumulace patrně jiného původu.

Soudíme, že Kampa má obdobný genetický původ a je výtvozem dnes již zcela zaniklého potoka, který protékal od Strahova a Petřína malostranskou erozivní brázdou. Jde o úval vytvořený přehloubením pásma černínských břidlic, jež jsou měkké a snadno podléhají denudaci. Oddělují zde pevné a křemenci protkané vrstvy letenské, tvořící hradčanský ostroh, od masívu chlustínských břidlic, modelujících hřeben Petřína. Brázdou v pásmu černínských břidlic přehloubily vývěry podzemní vody shromažďující se ve vrcholové křídové tabuli, jež překrývá Petřín a Strahov až po Bílou horu. Vody akumulované propustnými horninami této tabule zadržuje zvětralá zóna ordoviku a na skryté hraně těchto bazálních jílovců dodnes vyvěrají zhruba na úrovni 287 m n. m.¹⁰ Na svém toku k Vltavě překonávají tedy spád více než sto metrů.

Obzor petřínských vod při okrajích křídové tabule je i za dnešních hydrogeologických poměrů vydatný, podél pramenné linie lze sledovat asi 15 štol a řadu jímaných i volně odtékajících pramenů, ostatní vody nekontrolovatelně infiltrují do svahových uloženin, ve kterých vytvářejí trvalé a nepravidelné podzemní proudy. Byly příčinou destrukce petřínské lanové dráhy a způsobují soustavné problémy jak budovám Strahovského kláštera, tak i další zástavbě až po Spiritku. Zdejší prameny postačily zásobovat rybníky v Kinského zahradě a původně i část obytných domů na Smíchově,¹¹ ovlivnily vytvoření složitého vodovodního systému pod Strahovem a dodnes zaplavují jeho substrukce. Klášterní vodovod zásoboval i strahovský špitál na Pohořelci, řadu malostranských domů včetně Vlašského špitálu, dále dva rybníky, všechny klášterní zahrady a vinice a jakési brodiště na Pohořelci. V archívu kláštera se dochoval popis a podrobný posudek zdejšího vodovodního systému vyhotovený v roce 1782,¹² jenž obsahuje nejen zaměření štol, ale zachycuje i některé poznatky širšího dosahu. Mocnost petřínských pramenů značně kolísala, mnohdy silné přívaly zaplavily

klášterní sklepy a chodby konventu, docházelo k zátarasům odpadních štol, voda prýštila z petřínských svahů,¹³ prolamovala hráz rybníka pod opatstvím a nechybějí ani zprávy o sesuvu půdy.

Ve strahovském archívu nacházíme i zprávu o kamenolomu nad klášteřem, který ohrožoval prameny vodovodních štol. Soudíme, že nešlo jen o lokální problematiku, ale že petřínské lomy byly závažným faktorem v hydrologickém režimu celé vrcholové tabule. Počátky těžby petřínské opuky sahají zhruba do 10. století. Ze zdejšího kamene byl postaven nejen Pražský hrad, ale téměř celá středověká Praha, a vyvážel se i do širokého okolí.¹⁴ Intenzivní těžba bezpochyby výrazně změnila morfologii celého hřebenu a nutně ovlivnila hydrologické poměry.

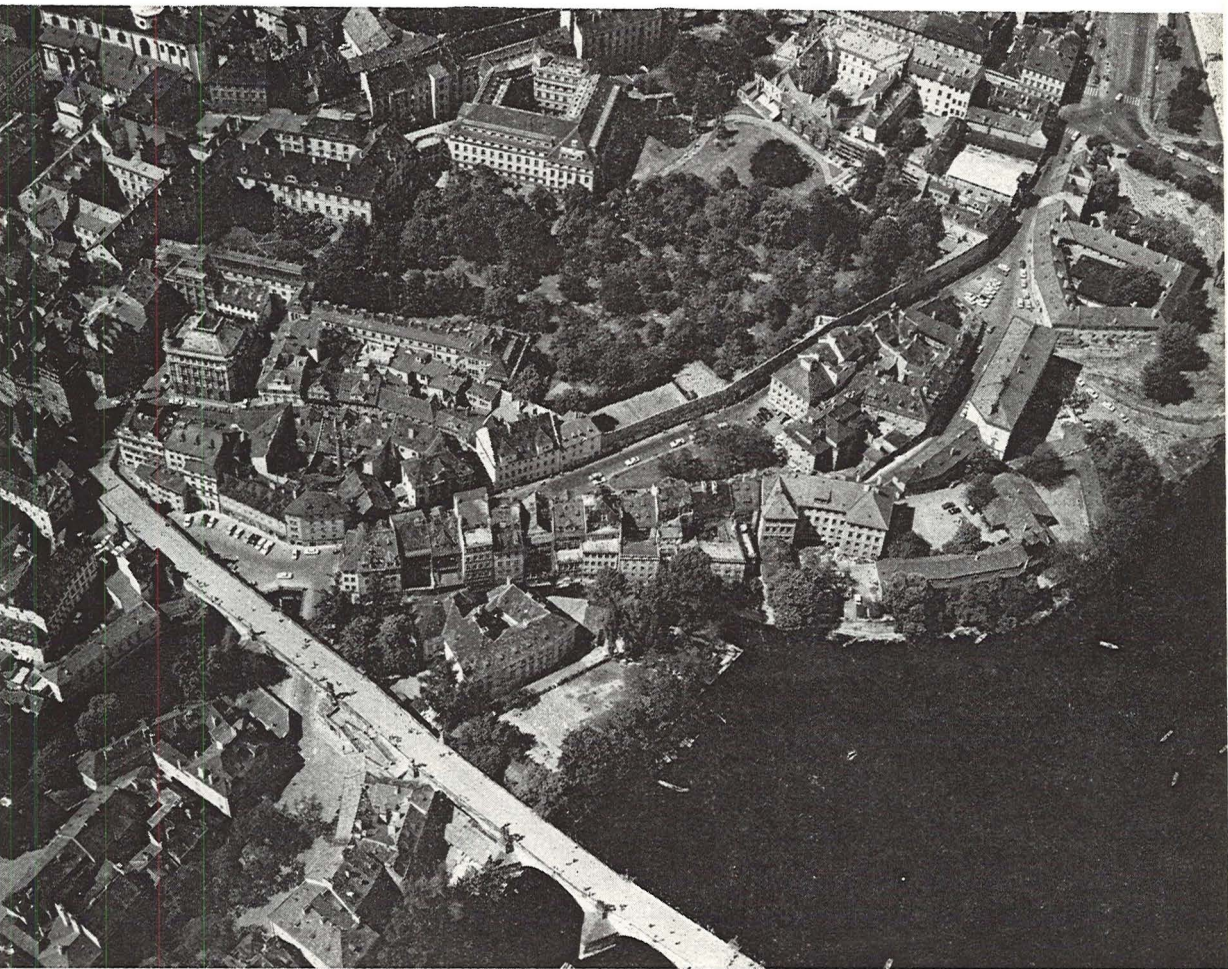
Na akumulace vod v petřínsko-bělohorské křídové tabuli působily rovněž vegetační změny, které se pod tlakem rozvíjejícího města projevovaly stále intenzivněji a postihovaly zejména jeho bezprostřední okolí. Postupně mizely někdejší lesostepní porosty připomínané ještě v souvislosti s Břevnovským klášteřem¹⁵ a indikované patrně i původní služební funkce osady Obora, usazené v horní části malostranského úvalu.¹⁶ Záměrná kultivace je doložena vinicemi plaského kláštera založenými na jižní straně petřínské stráně,¹⁷ jež zde bezpochyby nebyly ojedinělé.

Dosud shromážděné informace o petřínských vodách poskytují dostatečnou oporu k doložení existence malostranského potoka, který byl jednou z odvodňovacích tras bělohorské křídové tabule. Někteří historikové o něm ani dříve nepochybovali,¹⁸ i když jeho topografickou funkci blíže nerozváděli, patrně v důsledku absence písemných pramenů.

Jednu písemnou zprávu lze však přece jen s určitou pravděpodobností se zaniklým malostranským potokem spojovat. Jde o zprávu Ibráhíma ibn Jakúba dochovanou v pozdním přepisu al-Himjářího, že nad městem se tyčí „velká opevněná tvrz a je v ní pramen vody vyřezávající na povrch země, jehož vody protínají... údolí“ (v Hrbkově překladu: „...pramen vody tekoucí po povrchu a jeho voda prosakuje rovinaté části údolí“).¹⁹ Ibráhímovy údaje jsou různě interpretované, spojují se i se studánkou Pučka pod Břežskou skalou na opačném břehu Vltavy pod dnešním Karlovým náměstím, ale přidržíme-li se původní verze a citovaných vztahů k Pražskému hradu, zdá se být malostranský potok výkladem nejreálnějším. Nemohlo jít o lokální pramen, ale výraznou krajinnou složku natolik charakteristickou, že vedle Hradu utkvěla Ibráhímovi v paměti. Jinak sídliště domácích řemeslníků středověké kronikáře nezajímalo a nevyvolávalo ani požadavky zvláštního zápisu. Proto jsou zprávy o podhradské osadě mizivé, a tím méně lze hledat podrobnější údaje o místních přírodních podmínkách.

Na otázku, jak se mohl potok vytratit z malostranského úvalu a z vědomí lidí, nabízí se jedno vysvětlení, a to že byl sveden do příkopu malostranských přemyslovských hradeb, jejichž linie se pozoruhodně shoduje se spádnicí, kterou lze pro optimální trasu vodoteče vysledovat ve vrstevnicích malostranského úvalu. Jako součást fortifikace pozbyl v dalších časech význam potoka i topografickou funkci a absence zpráv je pak zcela zákonitá.

V uvažované trase malostranského potoka byla zatím dokumentována pouze jediná geologická sonda (č. 220, Praha 7–1) položená v zadní části domu U hradeb čp. 273/III. V hloubce

Východní cíp ostrova Kampa

340 cm zachytila 160 cm mocnou vrstvu černohnědých jílovitých a písčito hlinitých sedimentů, které lze interpretovat jako potoční náplavy. V podloží těchto vrstev jsou již ulehle jílovité světlehnědé vrstvy výplavového kuželu, překrývajícího v hloubce 750 cm štěrkopísky terasy IV–C. Z jediného vrtu nelze spolehlivě dovozovat jednoznačné závěry, ale stratifikace sondy pozoruhodně zapadá do souboru všech dosud shromážděných údajů.

Z vodoteče, jejíž erozivní činností se kdysi vytvořila celá malostranská brázda a do jejíchž osudů pak zasáhly antropické vlivy, zůstaly dnes některé kanalizační svody a silné proudy podzemních vod prosakující úvalem k vltavskému korytu a působící značné komplikace technikům při projektování větších staveb.

Z průběhu vrstevnic soudíme, že se na malostranském potoce podílel soutok několika pramenů v místech, kde se nacházela ves Obora, usazená v poloze charakteristické pro raně

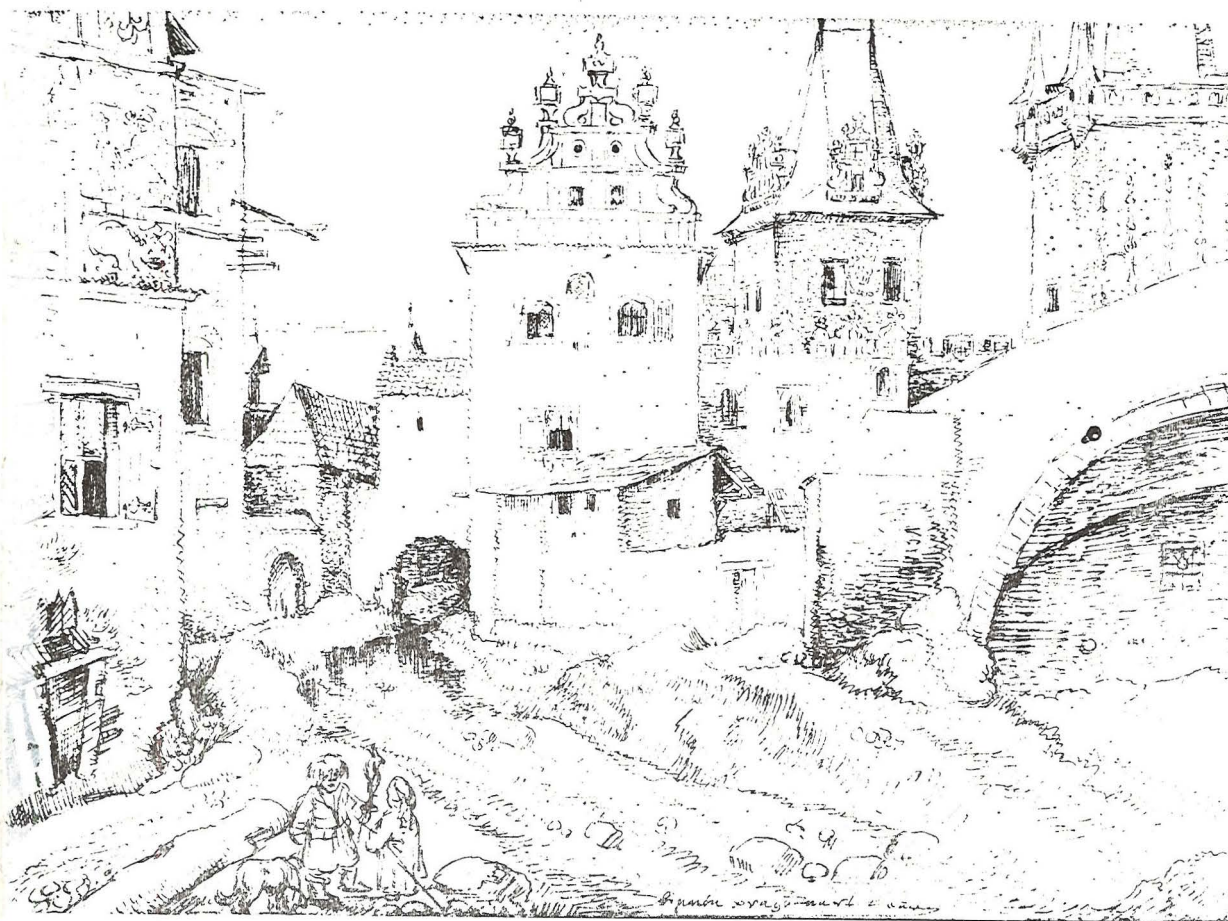
středověké osady. Odtud potok směřoval na dnešní Tržiště a dále podél Prokopské do Saské ulice, kde se ze spádu překonávajícího výšku zhruba sto metrů dostal do holocénní nivy a na zpomaleném toku ukládal všechny materiály, které po své cestě posbíral. Koryto potoka před vyústěním do Vltavy zakreslil ještě za časů Rudolfa II. Roeland Savery ve svém pohledu na Saskou uličku a mostecké věže.²⁰ Strouha tehdy sloužila převážně k odvodu odpadních vod a nečistot, ale nánosy podél břehů svědčí o přivalech, se kterými měli místní obyvatelé mnohé obtíže, jak to dochovaly i písemné záznamy.

Původní terény jsou dnes překryté vysokými novějšími navážkami a upřesnění celé trasy potoka umožní až podrobnější průzkum. Zatím je k dispozici hustá síť vrtaných sond na Kampě a po levém pobřeží Čertovky. Porovnání dokumentace jednotlivých vrtů vykazuje pozoruhodnou stratigrafickou nesourodost, neprojevuje se v nich vrstvení profilů obvyklé při říčních naplavách, spíše lze uvažovat o lokálních valech, odpovídajících nárazovému působení potoka meandrujícího ve vlastních nánosech.

Z vrtaných sond lze s jistou pravděpodobností dále dedukovat, že povrch Kampy dosahoval v raném středověku nad řekou kóty asi 185 a nad Čertovkou 187 m n. m. Čertovka tedy při tvorbě nánosů působila aktivněji než Vltava a pravděpodobně se podél jejího toku vytvářel agradační val. Ve srovnání s polohou osady zkoumané na ostrově v ústí Brusnice byla Kampa v převážné části své plochy nižší, přesto se zvedala nad hladinu řeky asi o 3 m, ve vyšších polohách při Čertovce dokonce o 5 m a běžné zátopy ji patrně neohrožovaly. Nelze proto ani zde vyloučit starší osídlení, ale jeho výzkum je zatím zcela nedostupný, protože na niveletě původního terénu ostrova se dnes ustálila hladina spodní vody.

V sousedství johanitského kláštera se budoval zhruba současně první pražský kamenný most. Jeho trasu známe spolehlivě z řady fragmentů pilířů, nebo i celých oblouků. Nepřecházel Vltavu kolmo, ale stácel se od Juditiny věže k severu a přetínal řeku až na samém dolním konci Kampy, jako by se vyhýbal místům, kde se malostranský potok přibližoval k Vltavě a kde si budoval vlastní hráze, či nová ramena. Víme již, že petřínské prameny byly značně proměnlivé a přívaly, ovlivňované klimatickými výkyvy, vytvářely zřejmě nárazové náplavy ohrožující zakládání mostu. Jeho pilíře byly na dno řeky pouze položené a zdá se, že stavitelé záměrně odchýlili trasu mostu z nejistých poloh. Stabilizace těchto končin si vyžádala ještě dlouhý a složitý vývoj. Podle geologického průzkumu dotýkal se původní břeh řeky dnešní ulice U lužického semináře a celá Cihlářská ulice až k náplavce a k ostrovu u Brusnice jsou navážkou. Snad proto nacházíme jeden pilíř Juditina mostu v dnešním řečišti Čertovky jako doklad proměn, které se v těchto místech udály.

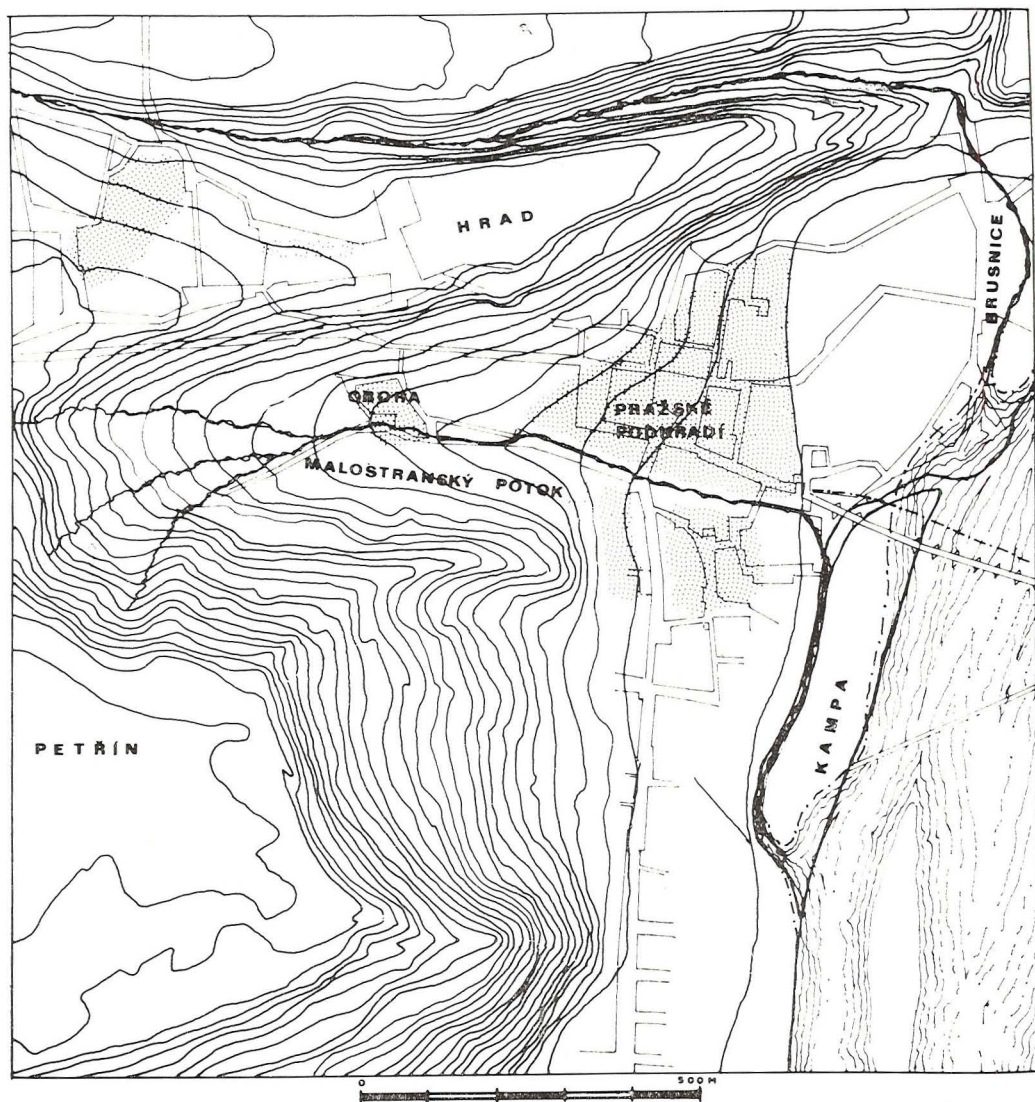
Někdy ve 13. století postihly Kampu první důsledky rozvíjejícího se města. Staré lodní mlýny nedostačovaly a začala se stavět výkonnější zařízení na pevných jezích. Staroměstský jez se opřel při levém břehu o Kampu v místech, kde dosud stojí mlýn známý dnes jako Sovovský. Jezem vzduté vody zvedly při jižním konci ostrova i hladinu Čertovky a dosavadní tok malostranské vodoteče obrátily. Hrana terasy IV–c, jež lemuje malostranské podhradí a přes kterou se petřínský potok dostával na spodním konci Saské uličky do holocénní nivy, dosahovala kóty 184,80, a uvažujeme-li určité zahlobení koryta, měly jeho vody odtud k jižnímu konci Kampy na délku asi 450–500 m výškový rozdíl přibližně 1 metr. Po vzdutí

Roelant Savery: Saská ulička a mostecké věže. Kresba z let 1605–14, zaznamenávající vyústění malostranského potoka do Čertovky

vody jezem začala korytem potoka proudit voda řeky proti jeho dosavadnímu toku. Nezbylo než otevřít jí na severu cestu do Vltavy a zdá se, že johanitský klášter stavby jezu využil zcela záměrně k vybudování nového vodního díla a upravil původní vodoteč na mlýnský náhon, na kterém pak byly zřízeny dva maltézské a jeden městský mlýn. Jak se postupně zvyšoval a upravoval jez, dotvářela se i podoba Čertovky.

Kampa si přitom nadále uchovávala svůj přírodní ráz. Ještě z první poloviny 16. století jsou záznamy o ostrůvku při jižním cípu Kampy, odděleném od vlastního ostrova jakousi strouhou.²¹ Snad jej oddělila od ostrova vzdutá řeka, když její vody zaplavily některé nižší polohy v místech, které malostranský potok již neměl sil dotvořit, anebo jej po přehrazení řeky nově vytvořily zvýšené nánosy písků přinesených sem vodou. Dnešní podoba Kampy vznikla až po velkém požáru Malé Strany roku 1541. Tehdy byla část demolice vyvezena i na

Vrstevnicový plán malostranské kotliny s předpokládanou trasou potoka a původní Kampou

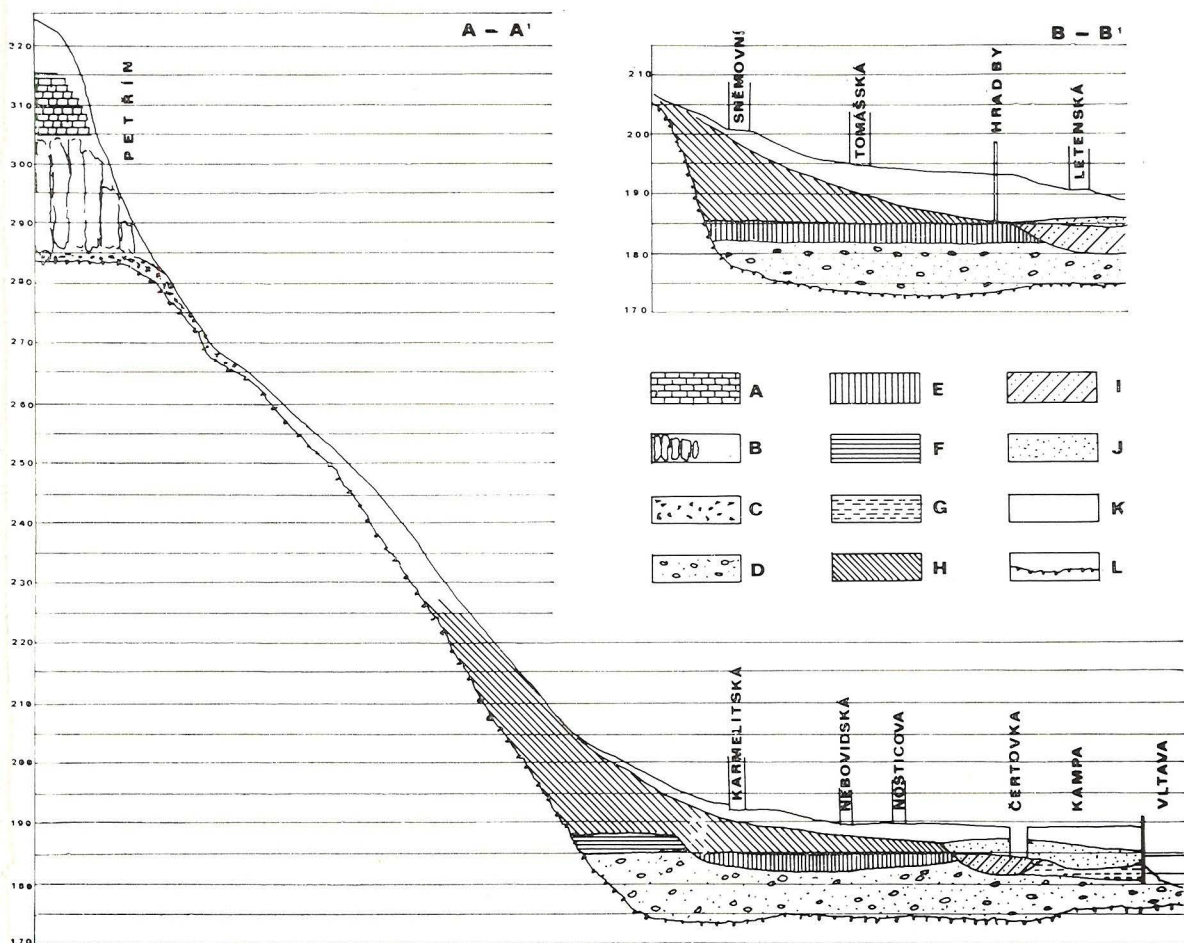
ostrov a zvýšení terénu zde znovu vytvořilo podmínky k trvalému osídlení. S ním pak ostrov získal svůj dnešní název, patrně podle domu, který zde měl v 17. století Tycho Gansgeh z Kambu.

Historická interpretace výsledků hydrogeologického průzkumu²² nás přivedla k zamyšlení nad původem Kambu a existencí malostranského potoka. Poskytla tím oporu k dokreslení dosavadních rekonstrukcí morfolozických a ekologických podmínek území, odkud se začala přemyslovská Praha rozvíjet.

V malostranském úvalu vybýval k příhodnému osídlení prostor v podstatě nevelkého rozsahu. Shodoval se přibližně s plochou nebovidské terasy IV-c,²³ kterou překryly téměř k její vnější hraně svahové hlíny a sutě, jež na ní vytvořily povlovně stoupající terén poskytující vcelku optimální podmínky k trvalému přebývání. Nad tímto prostorem se již zvedaly zcela neobyvatelné strmé svahy hradčanského ostrohu a Petřína a při řece se táhlo inundační pásmo, ve kterém výzkumy dosud nezachytily stopy staršího osídlení.²⁴ Z celého území po

Situace pokryvných útvarů malostranské kotliny

A–bělohorské opuky, *B*–perucké a korycanské pískovce (*A + B* je součástí bělohorské křídové tabule), *C*–bazální jílovce a navětrané břidlice, *D*–pleistocenní písčité štěrky, *E*–nebovidská terasa IV-C, *F*–újezdská terasa IV-B, *G*–náplavové štěrkopisky, *H*–svahové hlíny a sutě, *I*–bahnitě výplně starého koryta, *J*–hlinitopísčité náplavy, *K*–recentní navážky, *L*–staré podloží. Podle geologické mapy Prahy od Q. Záruby, R. Šimka et al.

levém břehu Vltavy lze tedy vytypovat obyvatelný prostor pražského podhradí v rozsahu asi mezi 16 až 20 hektary.²⁵ Půda zřejmě umožňovala i zemědělské využití, zejména s doplňkovým rybařením. Odhaduje-li se, že na výživu jedné dospělé osoby s dítětem a k další reprodukci bylo za tehdejších agrotechnických možností zapotřebí přibližně 1 hektaru osevné půdy,²⁶ pak se mohla v malostranském úvalu udržet skupina asi pěti až deseti chat. V těchto podmínkách se zde uchytily některé starší kultury a nálezové okolnosti – zatím poněkud nejisté – naznačují místní zasídlení i v dobách před založením Pražského hradu. Pro agrárně strukturovanou společnost byly zde životní podmínky natolik omezené, že sotva mohly vytvořit předpoklady k souvislému osídlení, které zde zastihujeme po přestěhování Přemyslovců z Levého Hradce na hradčanský ostroh.

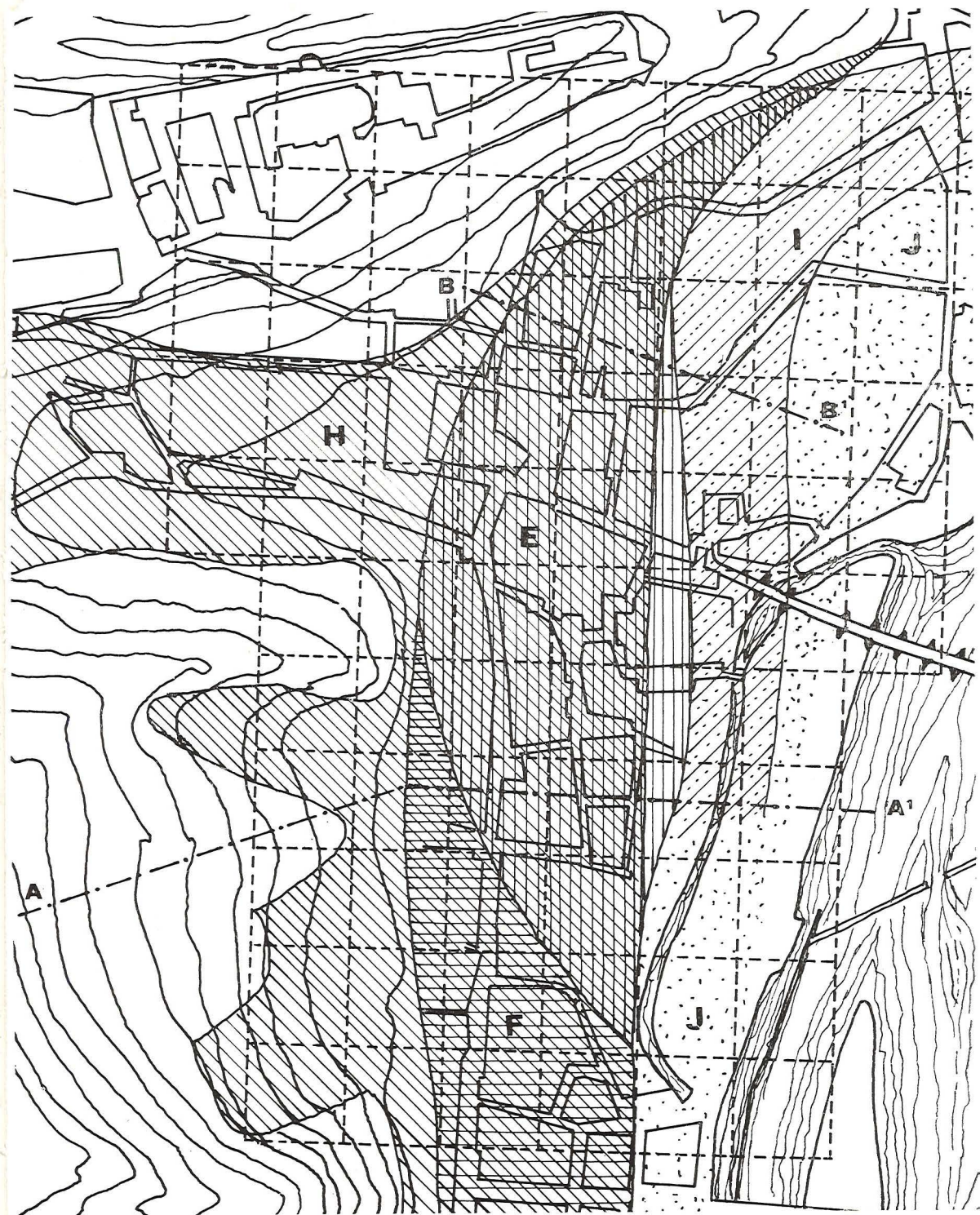
Výzkumy Ladislava Hrdličky a Jarmily Čihákové zde doložily na bázi nadloží výraznou sídlištní vrstvu z 10. století,²⁷ dosahující až několika desítek centimetrů, která svou mocností naznačuje kvalitativní sídlištní proměnu, jež se musela uskutečnit v relativně krátkém období. Nešlo tedy o evoluční rozvíjení lokální sociální a ekonomické struktury, ale o sídelní koncentraci rozvinutou v průběhu několika málo desítek let, kterou zřejmě ovlivnily vnější podněty. Limit půdní výměry malostranského úvalu zpochybňuje, že šlo o vývojový proces agrární společnosti; muselo jít tedy o společnost neagrární, zřejmě řemeslnou.

Specializovaní řemeslníci, kteří se vydělili z agrární sféry, soustřeďovali se zpravidla při místních hradiskách²⁸ tvořících spádová střediska jednotlivých sídelních oblastí. Potřeby stálých obyvatel hradisek poskytovaly řemeslníkům první existenční zajištění a byly základním předpokladem jejich sdružování do doby, než se plně rozvinula směna s širokým agrárním zázemím, na jehož dodávkách potravin byla podhradská osada trvale závislá. Pražský hrad byl kvalitativně vyšším systémovým útvarem a přejímal funkci aktivní politické a vojenské moci uskutečňující etatizační proces země. Přemyslovci zde museli soustředit silnou družinu, jejíž výzbroj a výstroj se všemi požadavky běžné i luxusní výbavy zajišťovali převážně místní řemeslníci, kteří tím nacházeli v podhradí své uplatnění. V této situaci nabývá na pravděpodobnosti úvaha, že se pod Pražský hrad přestěhovala za Přemyslovci i skupina výrobců z Levého Hradce²⁹ a nelze zcela vyloučit ani přesídlení specializovaných řemeslníků ze zanikajících středisek Staré Moravy.³⁰

V pozdějších dobách konzumní podíl panovnického dvora na podhradské výrobě postupně klesal, nejprve v důsledku decentralizace panovnické družiny na hradské správy, a pak znovu dalšími proměnami systémové struktury feudalismu, upevňujícími politické a ekonomické postavení šlechty s jejich alodiálním pozemkovým majetkem. Podhradská osada se zatím rozvinula, hospodářsky stabilizovala a přeorientovala své vazby na široké zázemí. Stala se výrobním a obchodním centrem nejen pražské krajiny, ale v mnoha směrech i celého státu. Tyto děje však již dávno překročily rozměry malostranského úvalu a město, utvářené vnitřními sociálními a ekonomickými tendencemi, zaplnilo celou pražskou kotlinu.

Souběžně tady působil ještě jeden faktor, který byl mnohdy uvažován za akcelerační moment vzniku a rozvoje podhradské výrobní osady a potenciálního středověkého města.³¹

Situace pokryvných útvarů malostranské kotliny. Vysvětlivky jsou uvedeny na s. 19 u terenních řezů A–A¹ a B–B¹. Pro orientaci o územním rozsahu je na plánu čárkovaně vyznačena hektarová síť ►

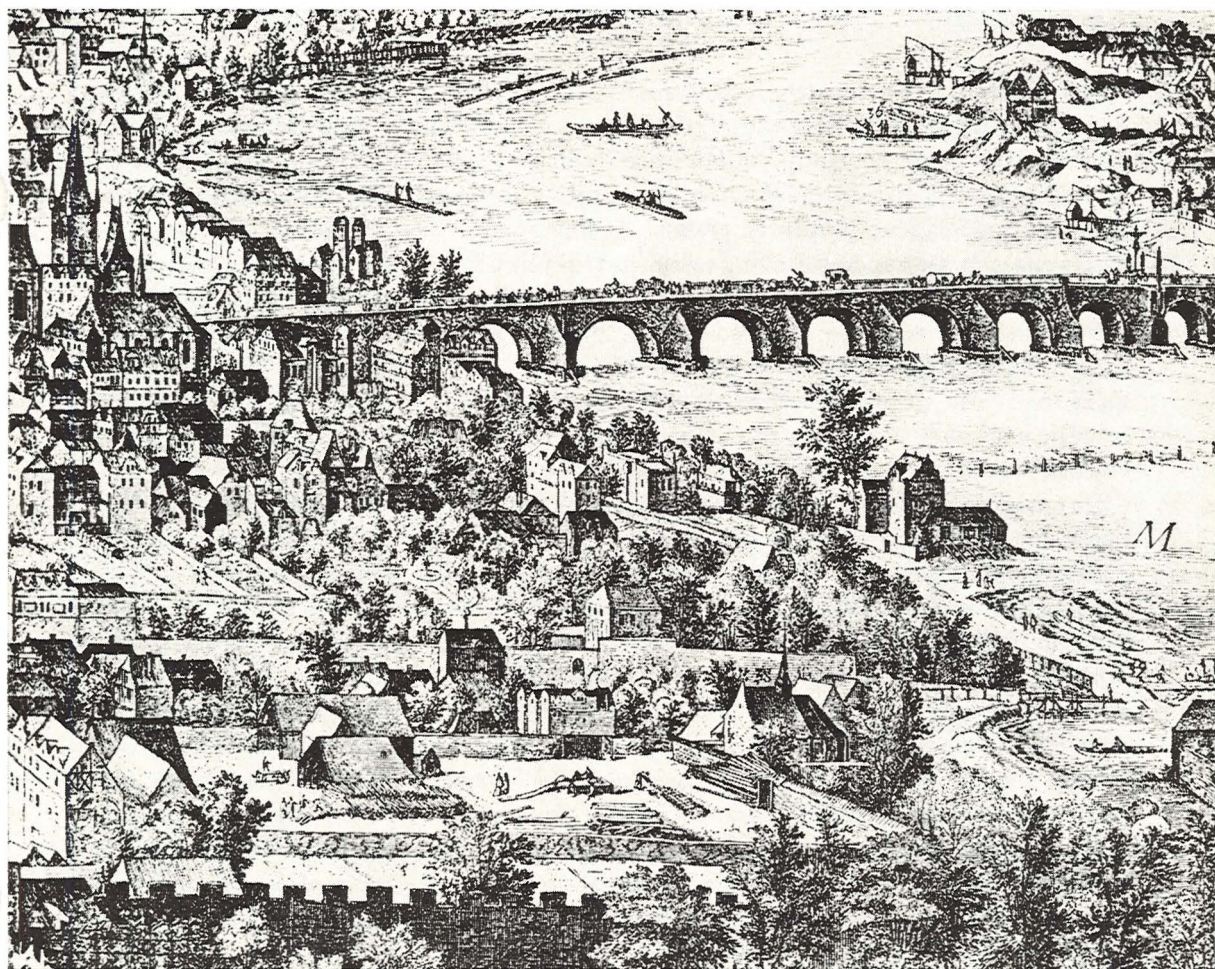
Šlo o karavanové tábořiště a tržiště dálkového obchodu, který si za specifické geopolitické situace na sklonku tisíciletí vytvořil na pražské křižovatce jedno ze svých center³² překrývající se s důležitou trasou otrokářského obchodu. Provoz zahraničního obchodu mohl být rentabilní jen za odpovídajících hodnotových relací převáženého zboží, proto za počátků přemyslovského státu disponovali prostředky k nákupu pouze nejvyšší příslušníci mocenské skupiny, pro ostatní to byly hodnoty zcela nedostupné, a v daných podmínkách i nadbytečné. Tržiště cizích kupců si tedy nekladlo za úkol zásobovat široký okruh domácích obyvatel; šlo o překládovou stanici transkontinentálního obchodu, který procházel pražskou krajinou dávno před založením přemyslovského hradu. Krátkodobá tábořiště se sotva mohla stát iniciátorem rozvoje domácí řemeslné osady, neboť karavany ji pro sebe nijak nepotřebovaly a řemeslníkům rovněž nekynuly z kupců trvaleji působící zisky. Užší kontakty s obchodníky měl jen panovnícký dvůr, kterému platili za ochranu a bezpečnost transportů i tržiště obvyklé celní taxy.

Podle dosavadních znalostí lze tedy dovozovat, že pražské řemeslnické podhradí se vytvořilo zcela organicky jako nedílná součást domácího sociálního a ekonomického rozvrstvení v prostředí agrární krajiny na svou dobu poměrně intenzivně засídlené, kde roli iniciátora soustředění výrobní osady sehrálo mocenské centrum, když přesídlilo na zdejší ostroh z Levého Hradce. Šlo o proces, jaký se rozvíjel obdobnými formami i v Německu, kde zhruba 80 % měst vzniklo pod hradními centry, a k podobným závěrům docházejí také výzkumy polské.³³

Tím se však před námi otvírá další okruh problémů. Kdyby jakési závažné příčiny nenavodily situaci, jež přiměla Přemyslovce zvolit si za své sídlo pražský ostroh a přestěhovat se sem z Levého Hradce, nevytvořilo by se sídelní město v pražské kotlině, ale v dnešních Roztokách a Klecanech, anebo kdekoli jinde, kde by se byli usídlili. A v případě, že by Přemyslovci nedokázali využít jakýchsi mimořádných možností, které se jim naskytly – patrně právě v pražské kotlině – a nepodařilo se jim stanout v čele socioformních změn provázejících vývoj raně středověkého státu, nepochybně by se sídelní město vytvořilo kdesi pod jiným mocenským centrem jiné vévodské dynastie. Zdejší kmenové společenství bylo sociálně a hospodářsky natolik rozvinuté, že nejen umožňovalo, ale stávalo se pro něj nezbytné formovat se v kvalitativně vyšší systémový útvar. Proces formování státu se uskutečňoval politickými prostředky své doby, to jest ozbrojeným násilím – jak se zrcadlí v legendách a kronikářských záznamech – tedy formou bezohledné expanze směřující k podrobení jednoho sociálně politického útvaru druhým.³⁴ Výsledek, že v čele stanuli Přemyslovci a sídelním městem se stala Praha, byl dovršením složitého děje, ve kterém se uplatňovaly jak specifické podmínky místního prostředí, tak i lidský faktor sledující sice přednostně zájmy jednotlivců, či některých sociálních skupin, ale uvádějící tím do pohybu celou etnickou strukturu.

Pokusili jsme se v mezích našich dnešních znalostí naznačit, jakou konstelaci k tomuto procesu vytvořila pražská krajina a v jakém geomorfologickém a ekologickém postoru se začal tento děj odvíjet. Zbývá ještě, pokud soudobé poznatky dovolují, nahlédnout do infrastruktury pražského podhradí.

Podle předpokladu, že iniciátorem soustředění řemeslnické osady byl Hrad, určoval svými potřebami skladbu řemesel, jež zde nacházela uplatnění, a ovlivňoval kvalitu i kvantitu

Filip van den Bossche, detail z prospektu E. Sadeler, 1616

výroby.³⁵ Největší poptávka byla patrně po řemeslech kovozpracovatelských, zejména po železářství, spojeném s kovářstvím a slévačstvím. Zajišťovaly výbroj a výstroj obyvatel Hradu a veškerá nářadí. Druhou největší skupinou byly hrnčíři, neboť keramika tvořila nenahraditelnou podstatu tehdejších užitkových nádob. Z písemných pramenů víme, že se zde vyráběla sedla, uzdy a štíty; tím je doložena činnost dalších specializovaných prací. Sedlářskému řemeslu musely předcházet náročné práce koželužské a nemohly chybět ani práce provaznické a kovolitecké. K nezbytným předmětům denní potřeby náležely výrobky ze dřeva³⁶ a třebaže dnes v důsledku agresivní půdy postrádáme v inventářích archeologických nálezů předměty z organických látek, nelze pochybovat, že i pod přemyslovským Hradem nacházela různá dřevozpracovatelská řemesla plné uplatnění. Na území Hradu dochovaly se z 10. století předměty řezané z kostí³⁷ a jejich technologicky i časově poměrně náročnou výrobu je nutné hledat

opět v podhradí.³⁸ Všechna tato řemesla potřebovala ke své práci kovové nástroje, které jim dodávali místní kováři. Lidé se zde museli oblékat a obouvat a mimo úzkou skupinu nobility, jež měla možnost získat luxusní zboží dovezené zahraničními kupci, zajišťovala potřeby všech ostatních obyvatel Hradu i podhradí místní výroba. Některé převážně zahraniční výzkumy zachytily v mimořádně příznivých půdních podmínkách současti tehdejších obleků a prokázaly značnou různorodost druhů i vzorů slovanských textilů,³⁹ jejichž výroba bezpochyby přesahovala možnosti domácí práce zemědělců a vyžadovala specializované řemeslníky.

Výzkum Malé Strany neměl dosud možnost podhradská řemesla bezpečněji identifikovat, zachytil zatím jen jednotlivé artefakty. Pokládáme v současné době za největší úspěch již to, že se podařilo potvrdit prozíravé postřehy Ivana Borkovského o počátcích Prahy v malostranském úvalu⁴⁰ a doložit z 10. století souvislou sídelní vrstvu se složitou superpozicí objektů,⁴¹ která nemá na jiných územích pražské kotliny obdoby.

Historiografie se dobrala přibližných představových modelů jednotlivých vývojových fází raného feudalismu a lze z nich dovodit i některé úvahy o sociálním a ekonomickém postavení podhradských řemeslníků. Zřejmě se nevymykalo ze systémové struktury své doby a bylo obdobou postavení zemědělců, kteří měli v soukromém vlastnictví výrobní nástroje a bydleli ve vlastní chatě postavené na půdě propůjčené panovníkem. V etatizačním procesu reprezentoval kníže majetkoprávního představitele někdejších občin, a tím se v jeho osobě soustředila suverénní dispozice s veškerou půdou, považovanou za jeho vlastnictví. Panovník požadoval za „propůjčení“ půdy a za zabezpečování „míru“ tribut, či regál, ze kterého vydržoval mocenský aparát – v podstatě šlo o formu veřejnoprávní renty, jejímž prostřednictvím si státní moc přisvojovala převážnou část nadvýrobku původně svobodných obyvatel, a podřídila si je v právní závislost.⁴² Avšak nedostatek systematicky působících správních institucí⁴³ umožňoval obyvatelům raně středověkých říší ještě relativně nezávislé sociální a ekonomické postavení.⁴⁴ Teprve v pozdějším procesu feudalizace proměnil narůstající hospodářský i mimoekonomický tlak jejich postavení v osobní závislost a poddanství, když po zlomu tisíciletí začala jimi a jejich půdou majetkoprávně disponovat konstituující se vládnoucí třída a pokládala je za součást svého pozemkového vlastnictví. V řemeslnických výrobních osadách byl tento proces zmírněn, zřejmě pro jejich nepodstatnou, to jest nevýrobní vazbu na půdě a odlišný charakter sociální a ekonomické funkce. Mimo právní vazby osobní závislosti a povinnost veřejnoprávní renty zůstávala jim patrně i nadále relativní volnost jak sociální, tak zejména ekonomická, která pak v dalším procesu stále výrazněji diferencovala města od agrárních sídlišť.

Podmínkou specifického vývoje byla zřejmě mimořádná okolnost, že se řemeslná osada mohla sdružit v samostatný sociální útvar. Soudíme, že šlo o empirický a ničím vědomě neusměrňovaný vývoj. V areálu panovnického dvora by se jim nepodařilo přestoupit meze služebné závislosti a stopy výroby zachycené na Hradě přisuzujeme hradské čeledi. Uvnitř zemědělských vsí sdíleli řemeslníci postavení ostatních poddaných a byli jen součástí feudálního pozemkového vlastnictví. Avšak vcelku náhodně se vytvářející podhradské společenství navodilo vztahy, které výrobcům ponechávaly relativní volnost a formovaly se postupně ve specifickou strukturu městského společenství.

Diferencovaná výroba nemohla ovšem existovat bez vzájemné směny. Hodnotové rozdíly směňovaných tovarů a asynchronnost jejich výroby záhy způsobily, že se nevystačilo s prostou naturální směnou a bylo nutné zavést pomocného zprostředkovatele, kterým se v první fázi stala šátečková měna. Ta již dovozovala jistou akumulaci, a tím i možnost pořízení náročnějších nákupů. Šlo o nezbytný prostředek vzájemné funkce výrobních vztahů vytvořených dělbou práce. Tato existenční nutnost vedla mnohdy k mylnému názoru, že obchod je základní náplní města. Na druhé straně nelze podcenit působení směny na další formování sociálních a ekonomických vazeb ve městě, kde si vynutila i vytvoření zvláštního zařízení – tržiště. Ve svých počátcích však podhradská osada tržiště neznala a nepotřebovala, k zásobování potravinami postačily místní cesty, jež nabývaly funkce tržní ulice.

Novodobé výzkumy experimentální archeologie prokázaly, jak složité a časově náročné byly v primitivních podmínkách pracovní postupy některých řemesel, upřesnily představy o nízké produktivitě výroby, ze které si ještě část přisvojila státní moc ve formě renty. Potřeby společnosti nepochybně značně převyšovaly výrobní možnosti a většina řemesel měla charakter zakázkové práce. Proto se nejen výroba, ale i směna odbývaly přímo před chatami řemeslníků.

Přijmeme-li názor Zdeňka Fialy o absenci systematicky působících správních institucí, je nasnadě, že i vztahy mezi Hradem a podhradím vystačily s formami zcela jednoduchými. Kníže zřejmě pověřil některého ze svých dvořanů dohledem a výběrem platů a sotva měl zájem hlouběji zasahovat do vnitřního provozu osady a usměrňovat její půdorysnou dispozici.

Rozložení chat v pražském podhradském úvalu ovlivňovaly nejspíše tři faktory: a) malostranský potok a řeka, to jest voda jako základní existenční faktor, b) hradní brána zprostředkující vazbu podhradí s prvotním konzumentem, c) komunikace, jejichž tahy se stabilizovaly před vznikem podhradské aglomerace a dělily kotlinu na lokální sektory.

Polohu potoka jsme se pokusili sledovat v první části rozpravy. Ve vývoji osídlení sehrál zřejmě závažnou úlohu, neboť vydělil pro řemeslnickou osadu severní část úvalu pod Hradem, zatímco jižní část si dochovávala odlišnou strukturu a dosídlovala se s jistým zpožděním, jak panovník přenechával podíly zdejší půdy církevním institucím, či příslušníkům dvora.

Brána spojující podhradí s knížecím hradem navazovala na cestu, jež stoupala přírodní brázdou mezi skalními masívy hradního ostrohu. Výzkum I. Borkovského na ní rozlišil tři fáze.⁴⁵ Nejstarší cesta vedla po rostlém terénu svahu, a když ji časem překryly nánosy, byla nad ní novou vrstvou říčního šterku upravena druhá. Obě směřovaly k původní dřevěné bráně a byly v provozu od počátků Hradu až do poloviny 11. století, kdy Břetislav I. vybudoval zděné hradby. Založení hradebních zdí zúžilo bránu natolik, že nepostačovala k průjezdu vozů, sloužila pouze pěším nebo jezdcům a později zcela zanikla. Zhruba po čtvrt tisíciletí plnila však prvořadou funkci ve vzájemných vztazích Hradu a podhradí.

Hradní cesta vyúsťovala v dnešní Sněmovní ulici, která tehdy ještě nebyla terasovitě odstupněná. Tuto úpravu vytvořily podle geologického průzkumu novodobé navážky. Původní terén se zvedal pod stěnou hradního ostrohu strměji než v nižších polohách a dosahoval asi 10 až 15 % stoupání. Před branami hradů zůstával zpravidla volnější nástupní prostor a ob-

dobný útvar se patrně vytvořil i pod Pražským hradem, kde později našly místo nejméně čtyři panské dvorce vybavené kamennými románskými kaplemi. Jinak absence raných sakrálních staveb pozoruhodně odlišuje malostranskou zástavbu od staroměstské a naznačuje rozdílnou sídelní strukturu, ve které panské dvorce se soukromými kaplemi neměly možnost zakotvit.

Trasy dálkových cest, jež v pražské krajině vytvořily jednu z křižovek evropského obchodu, zůstávají dosud v poloze diskusí. Známe zhruba směry jejich nástupu do pražské krajiny, ale o průchodech vltavským údolím se názory různí. V podstatě se badatelé shodují v tom, že se cesty nekřížily na malostranském území, ale na pravobřežní straně v místech pozdějšího Starého Města, kde zřejmě tábořily kupecké karavany. Odtud vycházely k východu podél ústí Rokytky společně cesta Trstenická, Polská a Slezská. K jihu směřovala kolem Vyšehradu cesta Podunajská navazující na alpské cesty k Jadranu, jež na sklonku tisíciletí nahrazovala Jantarovou stezku. Přes bubenský brod směřovaly k pražskému kupeckému tábořišti cesty Srbská a Saská. Malostranským podhradím procházela tedy jen výpadevová cesta Bavorská, překračující Vltavu Valentýnským (klárovským) brodem. Vedla zhruba k dnešnímu Pětikostelnímu náměstí, kde se větvila na dvě alternativní trasy: buď přímější, ale strmou cestu přes Strahovsko-Bělohorskou plošinu na Chrástany a Loděnice, anebo delší cestu, směřující k Chrástánům okolo Petřína a Motolem. Bavorská cesta se rovněž dělila na několik směrů a její hlavní trasa byla součástí velké evropské diagonály, jež od dunajského přechodu v Řezně vedla na Prahu, Krakov a Kyjev a lze na ní předpokládat čilý provoz.

Panovnický hrad a jeho podhradí napojily na síť dálkových cest svoje místní spoje. Výrobní osadu provazovaly se zázemím široké hospodářské vztahy, ve kterých dodávky objemově převažovaly vývoz řemeslných výrobků. Mimo dodávky potravin šlo předně o dřevo, jež bylo jediným palivem v obydlích i ve výrobních pecích, stavebním materiálem i výrobní surovinou. V bezprostředním okolí porostů zřejmě rychle ubývalo a podhradí bylo odkázáno na dovoz ze vzdálenějších míst. Optimální dopravu nabízela řeka. Písemné zprávy o říční dopravě jsou sice až z roku 1130, kdy Soběslav I. daroval clo z dříví pod Děvinem Vyšehradské kapitule,⁴⁶ ale nelze pochybovat, že šlo o prastarou dopravní trasu. Soudíme, že stejnou cestou se dovažely i mnohé jiné materiály větší hmotnosti, zejména ruda.

Úvahy o vodní přepravě otvírají otázku o poloze podhradského přístaviště. Mnohé předpoklady k tomu měla Kampa, která zůstala vně areálu johanitského kláštera; „ostrov“ citovaný v zakládací listině pouze vymezoval vodu propůjčenou konventu, ale panovník si jej ponechal ve svém držení. Za Kampou dosahovala Vltava až k ulici U lužického semináře⁴⁷ a překladiště by zde zabíralo plochu dnešních Vojanových sadů, patrně více ohrožovanou záplavami než Kampa. V obou případech vedla cesta od řeky vzhůru podél malostranského potoka a představovala další komunikační osu, na kterou později navázal kamenný most.

O sídelní struktuře podhradí chybí zatím podrobnější údaje. Prvým přesnějším pramenem jsou výzkumy L. Hrdličky a J. Čihákové v čp. 37/III a 626/III, a nezbývá než počkat na publikování nálezových zpráv.⁴⁸ Zdá se, že obydlí se zprvu mnoho neodlišovala od zemědělských osad⁴⁹ a teprve postupem času působila na jejich proměnu specifika formující se výrobní aglomerace. Chaty z lehkých konstrukcí přetrvávaly zhruba jednu generaci,⁵⁰ a proto

je nutné předpokládat značnou proměnlivost zástavby. Absence systematicky působící správy ponechávala rozmísťování chat zcela volný průběh a snad jen v místech hustšího osídlení docházelo k jejich samovolnému řazení podél cest. Přemyslovce sotva zajímaly sídelní poměry podhradí nebo dokonce budoucího města, o jehož existenci neměli konkrétnější představu. Německá města, do kterých se dostali, byla do zlomu tisíciletí obdobným aglomerátem volně rozložených sídelních skupin a ani tam neexistovala představa záměrné tvorby města a snaha o pevnější uspořádání empiricky vytvořených rozptýlených dispozic.⁵¹

Raně středověká struktura pražského podhradí přežívala až do vlády Přemysla II., kdy v souvislosti s přestavbou Hradu došlo i k radikální proměně jeho podnoží a dosavadní drobnou zástavbu nahradil geometrický urbanistický plán s pravoúhlým prostorem rynku, kde aditivně řazené domy tvořily souvislou kulisu. Mimo nevelké dominikální enklávy nad Vltavou a při Sněmovní ulici bylo podhradí zeměpanskou půdou, se kterou mohl Přemysl volně disponovat a dosáhnout tak velkorysého řešení, pro které při budování fortifikací Starého Města nebyly podmínky.

K sociotopografické situaci lze ještě dodat, že ves Obora, položená v horní části malostranského úvalu, nebyla součástí podhradské výrobní aglomerace. Soudíme tak podle poznatků Z. Fialy,⁵² že dochovaný pomístný název naznačuje separovanou polohu, zatímco v souvislé zástavbě se samostatné názvy zpravidla vůbec nevyvinuly, anebo brzy zanikaly. Oboru lze tedy důvodně pokládat za služebnou osadu, která po vymizení původních lesních porostů ztratila svou funkci, panovník o ni pozbyl zájem a daroval ji církevním institucím. Tím se vytvořily majetkoprávní vztahy, jež zabránily i v dalším procesu splnutí s řemeslnou osadou.

Nejisté představy dosud poskytuje území rozložené pod Petřínem po jižní straně malostranského potoka. Archeologické nálezy zde evidují zlomky keramiky z 10. století a stopy pohřebiště při Maltézském náměstí⁵³ a na Újezdě,⁵⁴ ale souvislá sídelní vrstva z těchto dob napovídající výraznějšímu osídlení nebyla dosavadními výkopy doložena. Na sklonku 11. století daroval panovník vysehradské kapitule skupinu osadníků „v Trávnice pod horou Petřínem“,⁵⁵ tedy kdesi po jižní straně potoka. Přidržíme-li se listinou uvedeného bližšího určení, že jde o úpatí Petřína, odpovídá poloha nejspíše pozdější osadě Nebovidy mezi Hellichovou ulicí a Tržištěm, neboť území pod Bavorskou (Karmelitskou) cestou, kde se rozkládal i johanitský majetek, sotva navozovalo představovou asociaci s vrchem. Soudí se, že nešlo o organizovanou osadu, ale skupinu, která se z podhradského sídliště přesunula na druhou stranu potoka. Celé toto jižní území dostalo se v relativně krátkém čase snad beze zbytku do držení světské a církevní vrchnosti, a tím nejen osada v Trávnice, ale snad i některé další, jež se usadily za potokem, přešly do jejich poddanství. Domníváme se však, že šlo spíše o území řídce osídlené, kde vybývalo dostatek prostoru pro novou výstavbu, doloženou fragmenty kamenných staveb, podle kterých soudíme na kvalitativně náročnější založení. Nacházíme zde tedy značně odlišnou sídelní strukturu, než měla severní podhradská aglomerace a hranicí byl zřejmě malostranský potok. Tuto situaci musel patrně respektovat i Přemysl II. při zakládání Nového Města, kdy mohl bez problémů disponovat zeměpanskou půdou podhradské osady, a povodí potoka tím určilo linii městských hradeb. Nové poznatky o jižní části malostranského území přinášejí výzkumy Michala Trymla a jeho spolupracovníků.

Mnohdy se hledala podhradská řemeslná osada také v předhradí přemyslovského sídla, tedy na dnešním Hradčanském náměstí. Předpokládalo se zde i nejstarší pražské tržiště, spojené se staroměstským brodem cestou procházející panovnickým hradem.⁵⁶ Veřejný průchod mocenským centrem je však zcela nereálný a tím více v konfliktních dobách prvních vývojových fází přemyslovského státu. Úvahy o hradčanském sídlišti patrně spojily dvě morfologicky odlišná území. Před západní branou Pražského hradu pokračoval ještě skalnatý ostroh, vymezený po obou stranách strmými stráněmi. Nehostinný hřbet ordovických břidlic poskytoval málo příznivé sídelní podmínky a navíc vojska adeptů na panovnický stolec se pokoušela z této jediné pro ně dostupné polohy blokovat po celé měsíce Pražský hrad. Za těchto okolností můžeme sotva očekávat v časných dobách souvislejší osídlení, podmínky k tomu se vytvořily až později, když se zaplnily ostatní příhodnější polohy.

Zcela rozdílnou morfologii má sousední území dnešního Pohořelce a Nového Světa. Nachází se na okraji sprašových půd. Údolí Brusnice je zde ještě otevřené a poskytuje poslední možnost přechodu, dále k východu se již prudce zahlubuje do nepřístupné rokle. Jde tedy o polohu s optimálními sídelními podmínkami využívanými již v dobách před založením Hradu a plynule se rozvíjejícími – snad s některými cézurami – i v dalších časech, jak dokládají výzkumy Jana Frolíka⁵⁷ a Heleny Olmerové. Mohutná spáleništní vrstva naznačuje děje předvídané Jiřím Čarkem,⁵⁸ to jest vypálení staré osady (patrně při některé vojenské akci před západní branou Hradu), jež dalo vznik názvu Pohořelec.

Dnešní historiografie upustila od pozitivistických názorů pojímajících nashromážděné materiály jako hodnotu samu o sobě a nepřipouštějících úvahy o vztazích, jež nejsou prameny přímo doloženy. Chápe tyto prameny jako prostředek k řešení problémů, neuspokojuje se pouhým popisem jevů a prostým konstatováním nálezových situací, ale usiluje odpovídat alespoň na tři základní otázky platné ostatně v každé vědní disciplíně: proč tomu tak bylo, co bylo podstatou dějinného pohybu a jaké síly tento pohyb vyvolaly.⁵⁹ Nejde tedy o nezávazné domněnky, ale o pokus vyložit nashromážděné poznatky porovnáním různých druhů pramenů,⁶⁰ který má sloužit za podklad k velkému úkolu nového výzkumu Malé Strany.

Nejzachovalejší historická čtvrt, jež Praze zbývá po grüunderské asanaci Starého Města, stála dlouho stranou veškeré přestavby a výstavby postihující téměř cyklicky každý městský organismus a nepochybně potřebuje zabezpečit dožívající konstrukce svého stavebního fondu a odstranit znehodnocující zásahy. Rekonstrukce však klade nesmírné nároky na citlivé podchycení a uplatnění všech urbanistických i výtvarných hodnot podhradské čtvrtě a na dochování specifické atmosféry jednotlivých mikrorajónů.

Ale stejně nezbytné je zajistit v průběhu všech stavebních prací záchranu a dokumentaci archeologických památek. Stratigrafie malostranského úvalu se výrazně liší od profilů staroměstských; rozlišení superpozice vrstev a objektů je zde mnohem náročnější, chronologie se prohlubuje o další staletí, jejichž hmotné pozůstatky jsou stále subtilnější. Proto mnohé starší nálezné dokumentace již nepostačují odpovídat na otázky novodobého výzkumu.

Malá Strana je však klíčem k nejstarší historii Prahy – a nejen Prahy. Jde o jediné a poslední prameny, které ještě mohou k dané problematice přinést další poznatky. Dnešní zamyšlení

je příspěvkem k tomuto velkému úkolu a pokoušelo se uvážit, co lze v malostranském úvalu hledat.

POZNÁMKY

- ¹ CDB I, č. 245, s. 215: „...ipsamque aquam a superiori parte inferioris insula usque ad pontem cum piscatione omnibus commodis.“
- ² Záruba, Q. – Šimek, R.: Rozbor inženýrsko-geologických podmínek území Malé Strany, Sborník geologických věd, ř. HIG, sv. I, 1964, s. 117.
- ³ Hlavsa, V. – Vančura, J.: Malá Strana, Praha 1983, s. 236.
- ⁴ Doloženo sedimenty nejmladších údolních náplav vyvolaných vzdutou vodou a nálezy hmotné kultury z pohřbených horizontů. Srov. Hrdlička, L.: Předběžné výsledky výzkumu v Praze I, Na Klárově, AR XXIV, 1972 s. 661 n.; týž, Příspěvky kvývoji raně středověkého reliéfu historického jádra Prahy, nepubl. disertační práce UK Praha 1975; aj.
- ⁵ Záruba, Q. – Šimek, R.: o. c. 1964, s. 117.
- ⁶ RBM II, s. 132, č. 345; RBM II, s. 306, č. 762.
- ⁷ Hrdlička, L.: o. c. 1972.
- ⁸ Brusnice zde poskytuje téměř vzorový příklad jevu, jak jej popisují Záruba, Q., Vachtl. J., Pokorný, M.: Základy geologie a petrografie pro stavební fakulty, Praha 1972, s. 282.
- ⁹ Kukal, Z.: Geologie recentních sedimentů, Praha 1964.
- ¹⁰ Socha, K.: Geotechnické problémy při obnově lanové dráhy na Petříně v Praze, Sborník přednášek Geotechnická a hydrogeologická problematika při výstavbě Prahy, Interprojekt, Praha 1984, s. 65-70; tamtéž Sochůrek, J.: Sanace petřínských svahů odvodněním, s. 71-75.
- ¹¹ Dušek, R.: Vodovod v zahradě Kinských, ČSPS LXI, 1953.
- ¹² Křivský, P.: Popis Strahova a jeho vodovodu z r. 1782 a jeho autor J. A. Koble, Praha 1983.
- ¹³ Křivský, P.: o. c. 1983, s. 12-14, 55.
- ¹⁴ Z Petřína byla dovezena dlažba do sázavského kláštera, srov. Kronika mnicha sázavského, zápis z r. 1134
- ¹⁵ Tomek, V. V.: Dějepis Prahy I, s. 32: les Malejov na západní straně petřínsko-bělohorské křídové tabule, za jehož pozůstatek se pokládá obora Hvězda a zmínka o „nezoraném území na polední straně“ od Břevnova.
- ¹⁶ Tomek, V. V.: Dějepis Prahy I, 1855, s. 244, 276, dovozuje existenci osady před r. 1141, kdy se dostala do majetku církevních institucí.
- ¹⁷ CDB I, č. 396, s. 409, zakládací listina hlásící se k roku 1146, fals. z 12. století: „Prag in Petrin vineam et duos vinitores“.
- ¹⁸ Čarek, J.: K rekonstrukci vývoje a rozlohy raně feudální Prahy, PSH 1966, s. 33; Hlavsa, V.—Vančura J.: o. c., 1983, s. 37.
- ¹⁹ Lewicki, T.: Opis Pragi w arabskim slowniku geograficznym al-Himjariego (XV wiek), Archeologia Polski 16, 1971, s. 695; Magnae Moraviae Fontes Historici III, Brno 1969, s. 420.
- ²⁰ Merhout, C.: Malostranská lázeň v rudolfínské době, Praha 1935, s. 10; Novotný, A.: Praha Roelanta Saveryho, Staletá Praha VI, 1973, s. 180-187.
- ²¹ Merhout, C.: Ostrov Kampa, Praha 1946, s. 10-11.
- ²² Za odborné konzultace a upozornění na mnohé závažné materiály o malostranské hydrogeologii děkuji RNDr. J. Zavřelovi.
- ²³ Záruba, Q. – Šimek, R.: o. c. 1964, s. 111.
- ²⁴ Hrdlička, L.: o. c. 1975.
- ²⁵ Plocha nebovidské terasy je přibližně 20 ha a z újezdské terasy pod Petřínem přiléhá k malostranskému území zhruba 10 ha. Z těchto 30 ha leželo na severní straně potoka přibližně 11 ha a podle evidovaných nálezů odhadujeme, že se osídlení přesunulo na jižní stranu potoka v ploše nejvýše 5 ha.
- ²⁶ Pleinerová, I.: Březno, vesnice prvních Slovanů v severozápadních Čechách, Památky naší minulosti 8, Praha 1975, s. 94-95.

- ²⁷ Čiháková, J. in: Praha v raném středověku, *Archaeologica Pragensia* 5, Praha 1984, s. 215.
- ²⁸ Šolle, M.: Staroslovanské hradisko, charakteristika funkce, vývoj a význam, Praha 1984, s. 94 n., 168 n.
- ²⁹ Sláma, J.: Příspěvek k dějinám hrnčířství 9. a 10. století, *SbN M* 14, 1970, s. 157–165.
- ³⁰ Hensel, W.: Anfänge der Städte bei der Ost- und Westslawen, Bautzen 1967, s. 75; aj.
- ³¹ Guth, K.: Počátky Prahy, in: *Českou minulostí*, 1929, s. 63; aj.
- ³² Benda, K.: K otázkám počátků Prahy, *Umění* 21, 1973, s. 471–476.
- ³³ Šolle, M.: o. c. 1984, s. 95, kde cituje P. Grimma; Hensel, W.: o. c. 1967, s. 29, 50, 60 n.; aj.
- ³⁴ Nový, R.: Vznik poddaného obyvatelstva jako společenské třídy v českých zemích, in: *Struktura feudální společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století*, Sborník ze zasedání Komise historiků v r. 1981, Praha 1984, s. 213–240, zvl. 217.
- ³⁵ Srov. Kučera, K.: Genéza miest na Slovensku, *AH* 3, 1978, s. 147–164, zvl. s. 154.
- ³⁶ Šolle, M.: o. c. 1984, s. 172.
- ³⁷ Borkovský, I.: Pražský hrad v době přemyslovských knížat, 1969, obr. 60–61.
- ³⁸ Z nepubl. výzkumu J. Čihákové v Josefské ul. čp. 626/III je zdobená kostěná destička z 10. stol., druhotně přemístěná do objektu z 13. stol.
- ³⁹ Stará, M.: Zur Problematik der Slawischen Textilfunde aus dem 9.–14. Jahrhundert, *VPS* VI, 1966, s. 247 až 294; Zarinja, A.: Oděžda naselenija Vostočnej Latvii v XI–XIII v. v. i nekotoryje jeje schodnyje čerty a oděždej slovjan, in: *Rapport du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, T. 2, 1980, s. 503 n.; aj.
- ⁴⁰ Borkovský, I.: Od počátku pražského osídlení k Praze slovanské, in: *Dějiny Prahy*, 1964, s. 36 n.
- ⁴¹ Čiháková J.: o. c. s. 214; Hrdlička, L.: o. c. 1972; Hrdlička, L.; Čiháková, J.: Malostranské náměstí, čp. 37/III, *PSH* XVIII, 1984, s. 143; Čiháková, J.: Josefská ul. čp. 26/III, *PSH* XVIII, 1984, s. 142–143.
- ⁴² Havlík, L.: Morava v 9. a 10. století, *Studie ČSAV* č. 7, 1978; Nový, R.: Přemyslovský stát 11. a 12. století, 1972, zvl. s. 29. n.
- ⁴³ Fiala, Z.: Hlavní problémy politických a kulturních dějin českých v 9. a 10. století podle našich dnešních znalostí, *ČSČH* XIV, 1966, s. 54–65, zvl. s. 58.
- ⁴⁴ Havlík, L.: o. c. 1978, 51; Nový, R.: o. c. 1984, s. 223
- ⁴⁵ Borkovský, I.: Opyš Pražského hradu, *PA* LIII, 1962, s. 381–454, zvl. s. 381 a 444; týž, o. c. 1969, s. 61. Vápenná kra zůstala zřejmě na cestě při dovozu stavebního materiálu pro některý z hradních kostelů.
- ⁴⁶ Honl, I.: Stručný přehled nejstaršího období vltavské plavby, *HG* 11, 1973, s. 117–135. Přeložení celní stanice z úpatí Děvina na Výtoň objasnily novodobé poznatky o pozdním přesunu sociálního a ekonomického těžiště města na pravobřežní stranu pražské kotliny.
- ⁴⁷ Záruba, Q. – Šimek, R.: o. c. 1964, s. 117.
- ⁴⁸ Srov. předběžné zprávy L. Hrdličky a J. Čihákové, *PSH* XVII, 1984, s. 142–143.
- ⁴⁹ Šolle, M.: o. c. 1984, s. 152 n.
- ⁵⁰ Srov. Hensel, W.: o. c. 1967, s. 27; Labuda, G.: Die Anfänge des polnischen Städtewesens im Hochmittelalter, *Ergon* III, 1962, s. 317–328; aj. Ve Wolini bylo zjištěno 15 sídelních vrstev od počátku 9. do konce 12. století, V Opolí 9 vrstev za 250 let v souvrství mocném 230 cm.
- ⁵¹ Junghanns, K.: Die deutsche Stadt im Frühfeudalismus, Berlin 1959, s. 55 n.
- ⁵² Fiala, Z.: O pražském názvosloví a jeho významu ve vyprávěcích i diplomatických pramenech 12. a 13. století až do založení Starého Města Pražského, in: *Z českých dějin*, Praha 1966, zvl. s. 57.
- ⁵³ Čiháková, J.: *PSH* XVII, 1984, s. 143; Sláma, J.: *Mittelböhmen im frühen Mittelalter* I, 1977, č. 149–D.
- ⁵⁴ Sláma, J.: o. c. 1977, č. 149–A; aj.
- ⁵⁵ CDB I, č. 387, s. 371, zvl. 385; CDB I, č. 393, s. 405. Jde o falza z 12. a 13. století, věcně zřejmě v souladu s historickou skutečností.
- ⁵⁶ Představa průchozí veřejné cesty areálem Hradu byla patrně odvozována z Vyšehradu, když za Karla IV. dostal v rámci opevnění Nového Města jinou funkci a přímo kontroloval jižní cestu. Ale ani ta původně neprocházela opevněným územím Hradu.

- ⁵⁷ Frolík, J.: Osídlení západního předpolí Pražského hradu před vznikem města Hradčan, AR 38, 1986, s. 73–85.
- ⁵⁸ Čarek, J.: o. c. 1966, s. 18.
- ⁵⁹ Křížek, J.: Některé problémy historického výzkumu, ČSČH XXX, 1982, s. 862–891, zvl. s. 873.
- ⁶⁰ Venc, S.: K problému interpretace v archeologii, in: Nové archeologické metody, Praha 1971, s. 23–29.